

Οι Έλληνες στο Λιβόρνο:
Νέα στοιχεία από τις Συλλογές και το Αρχείο
της Biblioteca Labronica

Η άφιξη Ελλήνων στο Λιβόρνο κατά τον 18ο αιώνα συνδέεται με ένα ευρύτερο φαινόμενο μετακίνησης ελληνικής καταγωγής ορθοδόξων εμπόρων από την οθωμανική επικράτεια και τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής προς τη Δύση, με σκοπό την επέκταση των επιχειρήσεών τους και την ενσωμάτωσή τους σε διεθνή εμπορικά δίκτυα.¹ Το Λιβόρνο, επίγειο της Τοσκάνης, ένα από τα πλέον σημαντικά κέντρα του διεθνούς εμπορίου –κυρίως από τον 16ο αιώνα–² και ιδανικό *porto franco* στο μέσον των μεσογειακών θαλάσσιων δρόμων, εξασφάλισε για πολλά χρόνια στα μέλη μιας πολυεθνικής κοινότητας εμπόρων συνθήκες ελεύθερης από δασμούς διακίνησης εμπορευμάτων, μία οργανωμένη διεθνή οικονομία αγοράς και δυνατότητες αποθήκευσης προϊόντων στις εγκαταστάσεις του λιμανιού.³ Υπό τη διακυβέρνηση των Μεδίκων και στη συνέχεια των Λορένα το Λιβόρνο προσέφερε στις εμπορικές κοινότητες της πόλης προστασία της ζωής και της δραστηριότητάς τους καθώς και ανεξιθρησκία.⁴ Επιπλέον, κατά τη δεκαετία του 1740 υπογράφηκαν από την κυβέρνηση της Τοσκάνης και την Ύψηλή Πύλη σειρά διμερών

---

1. Πβ. Όλγα Κατσιαρδής-Hering, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», Σπ. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 461-481.

2. Βλ. γενικά *La città delle nazioni: Livorno e I limiti del cosmopolitismo (1566-1834)*, επιμ. Α. Addobbadi – Marcella Aglietti, Πίζα 2016.

3. Βλ. C. Tazzara, *The Free Port of Livorno and the Transformation of the Mediterranean World, 1574-1790*, Οξφόρδη 2017. Επίσης, Lucia Fratarelli Fischer, «Lo sviluppo di una città portuale: Livorno, 1575-1720», *Sistole/Diastole. Episodi di trasformazione urbana nell'Italia delle città*, επιμ. Μ. Folin, Βενετία 2006, σ. 271-333.

4. Lucia Fratarelli Fischer – St. Villani, «People of every mixture: Immigration, Tolerance and Religious Conflicts in Early Modern Livorno», *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, επιμ. Ann Katherine Isaacs, Πίζα 2007, σ. 97-107.

συνθηκών με αντικείμενο την προστασία του εμπορίου και της ναυτιλίας σε περιοχές της Μεσογείου που λυμαίνονταν οι πειρατές της Β. Αφρικής. Οι συνθήκες αυτές διασφάλιζαν μια σειρά προνομίων και απαλλαγών από δασμούς στους οθωμανούς υπηκόους που θα επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στο λιμάνι και προκάλεσαν ένα ρεύμα μετακίνησης ελλήνων εμπόρων προς το Λιβόρνο από τα μέσα του 18ου αιώνα.⁵

Οι έλληνες έμποροι που έφθασαν στο Λιβόρνο περί τα μέσα του 18ου αιώνα δεν ήταν οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, καθώς στο λιμάνι διέμεναν ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα⁶ ναυτικοί που προσελήφθησαν ως μισθοφόροι στον στόλο που ίδρυσε ο Κόσιμο Α΄ των Μεδίκων (1569-1574).⁷ Επί εποχής Φερδινάνδου Α΄ (1587-1609) παραχωρήθηκε σε ελληνικές οικογένειες η περιοχή του S. Iacopo in Acquaviva, όπου και εγκαταστάθηκαν, ενώ στην εκκλησία του S. Iacopo, παλαιό μοναστήρι του τάγματος των Αυγουστίνων, τελούνταν οι ορθόδοξες ακολουθίες.⁸ Το 1606 η ελληνική κοινότητα απέκτησε έναν νέο χώρο λατρείας με τα εγκαίνια του ναού της SS. Annunziata, της Ευαγγελιστρίας, ο οποίος, μετά από μία περίοδο αντιδικιών μεταξύ των μελών της κοινότητας για θέματα δογματικά και τελετουργικά, παρέμεινε τόπος λατρείας των ελλήνων Ουνιτών.⁹

Η ελληνική ορθόδοξη κοινότητα έλαβε το 1760 άδεια ανέγερσης ορθόδοξου ναού αφιερωμένου στην Αγία Τριάδα.¹⁰ Αργότερα, το 1775, απέκτησε

5. S. Camerani, «Contributo alla storia dei trattati commerciali fra la Toscana e i Turchi», *Archivio Storico Italiano* XCVII (1939), 83-101· Δέσποινα Βλάμη, *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η Οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Αθήνα 2000, σ. 73-75.

6. G. Bonifacio, «Il primo governatore di Livorno: Giovanni Volterra (1586-1595)», *Bollettino Storico Livornese* 3 (1939), 343-59.

7. G. Guarnieri, *Cavalieri di Santo Stefano. Contributo alla storia della marina militare italiane 1562-1859*, Πίζα 1928.

8. D. Agata dell'Popova, «Greci e Slavi in alcuni tentativi popolazionistici dei primi Granduchi di Toscana», *Europa Orientalis* IX (1989), 105-115.

9. Βλ. V. Kuttufa, *Discorso storico-critico intorno all'origine e al possesso della venerabile chiesa nazionale della SS. Annunziata dei Greci della città di Livorno*, Λιβόρνο 1856. Σχετικά με τα προβλήματα μεταξύ Ουνιτών και Ορθοδόξων εντός της κοινότητας, τα οποία οδήγησαν στον χωρισμό των δύο κοινοτήτων, βλ. L. Benedetti, *I mercanti e l'arcivescovo. L'affermazione dei greci ortodossi a Livorno durante l'episcopato di Francesco Guidi (1734-1778)*, Πίζα 2023.

10. Για τους ναούς της Ευαγγελιστρίας (SS. Annunziata) και της Αγίας Τριάδας και γενικότερα για την παρουσία των Ελλήνων στο Λιβόρνο βλ. τις μελέτες που δημοσιεύθηκαν στον συλλογικό τόμο: G. Passarelli (εκδ.), *Le Iconostasi di Livorno. Patrimonio iconografico post-bizantino*, Πίζα 2001· Χρύσα Μαλτέζου, «Τέχνη, πίστη και ιστορική συνά-

θεσμική οργάνωση με την ίδρυση ελληνικής ορθόδοξης Συναδελφότητας,¹¹ η οποία εκπροσωπούσε την κοινότητα των ορθοδόξων Ελλήνων στις αρχές του Λιβόρνου και της Τοσκάνης, επέπτευε τη λειτουργία της Αγίας Τριάδας και είχε σημαντική φιλανθρωπική δραστηριότητα, προσφέροντας επιδόματα σε απόρους. Η Συναδελφότητα αγόρασε έκταση για την οικοδόμηση ελληνικού ορθόδοξου κοιμητηρίου και ενοικίαζε πτέρυγες σε νοσοκομεία της πόλης για ελληνικής καταγωγής ασθενείς.

Ωστόσο, το πιο σημαντικό έργο της Συναδελφότητας ήταν η υλοποίηση προγράμματος εκπαίδευσης των παιδιών της ελληνικής κοινότητας και η προώθηση της ελληνικής παιδείας.¹² Τα μέλη της ελληνικής κοινότητας της πόλης διατηρούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους ισχυρή σχέση με τον τόπο προέλευσης και μια κοινή ταυτότητα, η οποία απέρρεε από την ορθόδοξη πίστη και λατρεία, την ελληνική γλώσσα, το κοινό ιστορικό παρελθόν, την επικοινωνία με την οικογένεια και το συγγενικό περιβάλλον στην οθωμανική επικράτεια.¹³ Οι δεσμοί αυτοί αποτέλεσαν το συναισθηματικό, ψυχικό και πνευματικό υπόβαθρο επί του οποίου βασίστηκε και αναπτύχθηκε, εμπνευσμένη και από τις ιδέες του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού και διαφωτισμού, η ιδέα της καλλιέργειας και ανάπτυξης του ελληνικού πνεύματος, της γλώσσας, της παιδείας, της ιστορίας. Οι ιδέες αυτές ενέπνευσαν στα μέλη και στις διοικήσεις της Συναδελφότητας την πρωτοβουλία για ίδρυση και οργάνωση ελληνικού σχολείου, την πρόσληψη ελλήνων δασκάλων, τη χρηματοδότηση υποτροφιών σε έλληνες μαθητές για πανεπιστημιακές σπουδές στη Ιταλία, καθώς και την έκδοση και διακίνηση ελληνικών βιβλίων.¹⁴

φεια: εικόνες της Παναγίας με δική τους ιστορία», *Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη, Ακαδημία Αθηνών, 3 Μαρτίου 2020*, [Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης], Αθήνα 2020, σ. 11-24.

11. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 274. Το διάταγμα αναγνώρισης του δικαιώματος των ορθοδόξων να πρεσβεύουν ελεύθερα το δόγμα τους εκδόθηκε από την κυβέρνηση του Μεγάλου Δουκάτου το 1757. Βλ. επίσης Ν. Τωμαδάκης, «Ναοί και θεσμοί της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16 (1940), 81-127.

12. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 308-332. Περ. Ζερλέντης, «Περί της εν Λιβόρνω Σχολής 1805-1837», *Παρνασσός* 9 (1885), 324-325.

13. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 321.

14. Βλ. γενικά Όλγα Κατσιαροδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς "θεραπεία" της πολυγλωσσίας», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 153-176· P. M. Kitromilides, *Tradition, enlightenment and revolution. Ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece*, Κέμπριτζ 1978.

Από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα και εξής η παρουσία ελληνικών εμπορικών συμφερόντων στο Λιβόρνο αναπτύχθηκε σημαντικά.¹⁵ Οι πληροφορίες που είχαμε έως σήμερα αναφορικά με την ανάμιξη μελών της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου σε προεπαναστατικές δράσεις αλλά και στην Επανάσταση είναι περιορισμένες.¹⁶ Είναι γνωστή η ύπαρξη στη γειτονική Πίζα ενός πυρήνα προεπαναστατικής δραστηριότητας γύρω από τον Ιγνάτιο, μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, τον Ιωάννη Καρατζά, πρώην ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.¹⁷ Έλληνες και ξένοι πολιτικοί και διανοούμενοι, περαστικοί από την Τοσκάνη και φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας¹⁸ εμφανίζονται να συμμετέχουν σε αυτόν τον κύκλο προσώπων, που εντρυφούσαν σε συζητήσεις για την ιστορία και το μέλλον της Ελλάδας, ενώ κάποιοι μεταξύ αυτών επεξεργάζονταν σχέδια και στρατηγικές για την απελευθέρωσή της.¹⁹

15. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 113-263· Sylvia Marzagalli, *I negozianti delle città portuali in età napoleonica: Amburgo, Bordeaux e Livorno di fronte al blocco continentale (1806-1813)*, Διδακτ. διατριβή, [Istituto Universitario Europeo], Φλωρεντία 1993, σ. 384· Patricia Herlihy, «Russian wheat and the port of Livorno, 1794-1865», *Journal of European Economic History* 5/1 (1976), 46-68· D. Loromer, *Merchants and Reform in Livorno (1814-1868)*, [University of California Press], Καλιφόρνια 1987, σ. 189-200· A. Volpi, *Banchieri e mercato finanziario in Toscana (1801-1860)*, Φλωρεντία 1997.

16. P. R. Coppini, «Il Granducato di Toscana. Dagli “Anni Francesi” all’Unità», *Storia d’Italia*, τ. XIII/3, Τορίνο 1993, σ. 252-253. Τον Ιούνιο του 1821 ο έμπορος του Λιβόρνου Ηλίας Πανάς και ο Ανδρέας Μεταξάς οδήγησαν στρατιωτική ομάδα με 300 Κεφαλλονίτες και Ζακυνθινούς στη μάχη του Λάλα. Η Συναδελφότητα χρηματοδότησε το 1821 πρόσφυγες από τη Μολδοβλαχία, για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, μαζί με πολεμοφόδια. Επίσης, τον Σεπτέμβριο του 1821, σε συνεργασία με τον Ιωάννη Καρατζά που βρισκόταν στη Φλωρεντία, συγκέντρωσε χρήματα για τη σίτιση και διαβίωση των ελλήνων προσφύγων στο Λιβόρνο. Το 1828 τα μέλη της Συναδελφότητας κατέβαλαν μέσω των παρισινών τραπεζικών οίκων των Colin και B. Picard ποσό 1.170 ασημένιων λιρών στο όνομα οργάνωσης της Γενεύης, που είχε συσταθεί για την υποστήριξη των ελλήνων ορφανών· Ν. Τωμαδάκης, «Εγγραφα του Λιβόρνου σχετικά με την Ελληνικήν Επανάστασιν», *Ο Εικοστός Αιών* 1/1-2 (1942), 78-82· ο ίδιος, *Συμβολή των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού εις τον Αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα 1953.

17. Β. Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά* 3/5 (1986), 177-183.

18. Σχετικά τις σχέσεις ελλήνων φοιτητών της Πίζας με τη Συναδελφότητα του Λιβόρνου βλ. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας, 1806-1861*, Αθήνα 1989, σ. 164 κ.α.

19. Αρ. Ν. Χατζής, *Ο ενδοξότερος αγώνας. Η ελληνική επανάσταση του 1821*, Αθήνα 2021, σ. 33-37. – Να σημειωθεί ότι η έκδοση το 1806 της *Ελληνικής Νομαρχίας* του Αωνόμου πιθανότατα πραγματοποιήθηκε στο Λιβόρνο από το τυπογραφείο του Tommaso Masi· βλ. Susanna Corrieri, «I segni della comunità greca nella tipografia Li-

Την ίδια εποχή στη Φλωρεντία ο γαλλο-ελβετός έμπορος του Λιβόρνου Jean Pierre Vieuksseux ίδρυσε έναν επιστημονικό και φιλολογικό σύλλογο (*Gabinetto Scientifico e Letterario Vieuksseux*),²⁰ στον οποίο συμμετείχαν πολλά μέλη της εμπορικής κοινότητας του Λιβόρνου, μεταξύ αυτών και αρκετοί Έλληνες, όπως ο έμπορος Παναγιώτης Πάλλης και η θυγατέρα του Αγγελική Πάλλη Bartolommei. Η ίδια, ποιήτρια και συγγραφέας, δημιούργησε φιλολογικό σαλόνι, όπου σύχναζαν γνωστές προσωπικότητες της πολιτικής και της διανόησης από τον χώρο του ιταλικού φιλελευθερισμού και ριζοσπαστισμού, διάσημοι συγγραφείς και γνωστοί φιλέλληνες.²¹ Μερικούς μήνες πριν από την έναρξη της ελληνικής Επανάστασης ο Vieuksseux ίδρυσε, από κοινού με τον πολιτικό και ιστορικό Gino Capponi, την *Antologia*, περιοδικό το οποίο στο επόμενο διάστημα θα φιλοξενούσε άρθρα αφιερωμένα στην Ελλάδα.²² Στον κύκλο των συνεργατών της *Antologia* ανήκαν οι Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης από την Πίζα, ο Ανδρέας Μουστοξύδης (*Il Viaggiatore*) αλλά και ο γερμανικής καταγωγής παιδαγωγός και συγγραφέας Enrico Mayer (*Ellenofilo*).²³ Στη Φλωρεντία διέμενε περιστασιακά και ο γαλλο-ελβετός έμπορος και τραπεζίτης Jean Gabriel Eynard, πρόσωπο κλειδί στην οργάνωση του φιλελληνικού κινήματος και στις πολιτικές εξελίξεις κατά τα πρώτα χρόνια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Από τη Φλωρεντία και τη Γενεύη ο Eynard συντόνιζε τις δράσεις των φιλελληνικών σωματείων του Παρισιού, της Ελβετίας και της Τοσκάνης, χρηματοδοτούσε και συντόνιζε τις αποστολές πολεμοφοδίων, τροφίμων και χρημάτων από τα λιμάνια του Λιβόρνου και της Ανκόνας προς την Ελλάδα.²⁴

---

vornese tra settecento e ottocento», *Atti del Convegno Scientifico Internazionale La comunità greca di Livorno: interessi economici, religiosità e sentimento nazionale*, 7-10 Ottobre 2021 (υπό έκδοση).

20. R. Ciampini, *Gian Pietro Vieuksseux, i suoi viaggi, i suoi giornali, i suoi amici*, Τορίνο 1953.

21. C. Capuano, *L'attività culturale e politica di Angelica Palli Bartolommei a Livorno negli anni 1830-1870*, Διπλωμ. διατριβή. [Università di Pisa, Facoltà di Lettere], Πίζα 1980-81.

22. C. Ceccuti, «Il risorgimento greco e il filoellenismo nel mondo del *Antologia*», *Nuova Antologia* 554/2156 (Ottobre-Dicembre 1985), 268-287.

23. Τα άρθρα τους στην *Antologia* δεν είχαν σαφές επαναστατικό περιεχόμενο, έπλεκαν ωστόσο το εγκώμιο της χώρας, του αρχαίου πολιτισμού και της γλώσσας της· βλ. M. Gradina – Ada Boubara, «La trattazione delle tematiche filelleniche nell' "Antologia" di Gian Pietro Vieuksseux», *La letteratura italiana oltre I confine, Sinestesie Rivista di Studi Sulle Letterature et le Arti Europee XVIII* (2020), 297-312.

24. P. R. Coppini, «Il Granducato di Toscana. Dagli "Anni Francesi" all'Unità», *Storia d'Italia*, τ. XIII/3, Τορίνο 1993, σ. 252-253.

Η ιστορία της ελληνικής εμπορικής κοινότητας του Λιβόρνου και η ιδιαίτερη σχέση των Ελλήνων με το λιμάνι της Τοσκάνης αναδεικνύεται με έναν γοητευτικό τρόπο μέσα από τα αρχαιακά τεκμήρια και μνημεία της πόλης. Ένας νοερός ιστός συνδέει την άφιξη των πρώτων ναυτών, μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων στο λιμάνι σε αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης, με την οικοδόμηση ορθοδόξου ναού, τη διαμόρφωση ενός διεθνούς δικτύου εμπορικών συναλλαγών με κέντρο το λιμάνι, την ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία και τη διατύπωση της τελευταίας βούλησής τους σε διαθήκες που σώζονται ή στις επιτύμβιες στήλες που κοσμούν την τελευταία κατοικία τους στο ελληνικό ορθόδοξο κοιμητήριο του Λιβόρνου.

Την άνοιξη του 2022 η Biblioteca Labronica του Λιβόρνου επικοινωνήσε με το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (ΚΕΜΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών και κοινοποίησε την ύπαρξη μεγάλης αξίας εκδόσεων και αρχαιακού υλικού ελληνικού ενδιαφέροντος που είχε εντοπισθεί και φυλασσόταν εντός της βιβλιοθήκης επισημαίνοντας την ανάγκη αξιοποίησής του.²⁵ Με απόφαση της εφορευτικής επιτροπής του ΚΕΜΝΕ και της επόπτριας Ακαδημαϊκού Χρύσας Μαλτέζου, προτάθηκε στην κ. Christina Luschi διευθύντρια της Biblioteca Labronica, η οργάνωση ενός ερευνητικού προγράμματος με σκοπό την καταγραφή, μελέτη και δημοσίευση του άγνωστου υλικού, πρόταση που έγινε αποδεκτή. Στο πρόγραμμα, στο οποίο εκ μέρους του ΚΕΜΝΕ μετέχει η διευθύντρια ερευνών Δέσποινα Βλάμη, εντάχθηκε επίσης το *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο* του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου του, μετά από πρόταση του διευθυντή του ΜΙΕΤ καθηγητή Κώστα Κωστή. Εκ μέρους του ΜΙΕΤ αποφασίστηκε να συμμετέχουν στο πρόγραμμα ο προϊστάμενος του ΙΠΑ Σταύρος Γριμάνης και η παλαιογράφος Βενετία Χατζοπούλου. Τέλος, στο πρόγραμμα εντάχθηκε και η Άντα Μπουμπάρα, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ακολούθησαν τρεις ερευνητικές αποστολές στο Λιβόρνο μεταξύ Μαΐου 2022 και Φεβρουαρίου 2024, οι οποίες αποκάλυψαν την εξαιρετική αξία του

---

25. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε στη διεύθυνση της Biblioteca Labronica, στη βιβλιοθηκονόμο κ. Laura Colombi, στην ερευνήτρια κ. Susanna Corrieri, καθώς και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης για τη θερμή υποστήριξη της έρευνας.

άγνωστου και ανέκδοτου υλικού της Labronica.²⁶ Όπως προκύπτει, ένα μέρος του υλικού αφορά την εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας, τη λειτουργία του ελληνικού σχολείου και τις ελληνικές εκδόσεις που παρήχθησαν και διακινήθηκαν στα κέντρα της ελληνικής διασποράς. Ένα δεύτερο μέρος αφορά την ελληνική Επανάσταση, την οργάνωση και δραστηριότητα του φιλελληνικού κινήματος μεταξύ Παρισιού, Ελβετίας και Τσοσκάνης, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο σημαντικοί εκπρόσωποί του διαμόρφωσαν ένα δίκτυο σχέσεων και μέσω αυτών κατάφεραν να εισέλθουν στα κέντρα αποφάσεων στην Ελλάδα, διαρκούσης της Επανάστασης, και να επηρεάσουν τις εξελίξεις. Τα έγγραφα που εντοπίστηκαν στη Labronica αναμένεται να αποκαλύψουν τις σχέσεις αυτού του δικτύου με προσωπικότητες στο Λιβόρνο, την Πίζα και τη Φλωρεντία, καθώς και τη συμβολή της ελληνικής κοινότητας στην Επανάσταση. Τέλος, μια ακόμη σημαντική ενότητα του ανέκδοτου υλικού αφορά μια ιδιαίτερα σημαντική προσωπικότητα της Τσοσκάνης και του Λιβόρνου κατά 19ο αιώνα, η οποία σχετίζεται άμεσα με την ιστορία της ελληνικής κοινότητας, την ποιήτρια και συγγραφέα Αγγελική Πάλλη Bartolommei, που γεννήθηκε περί τα τέλη του 18ου αιώνα στο Λιβόρνο από έλληνες γονείς.

Η Ελληνική Συλλογή (Fondo Greco)

Η πρώτη ενότητα του ανέκδοτου και αταξινομήτου υλικού αφορά μεγάλο αριθμό ελληνικών κυρίως εκδόσεων, οι οποίες αναφέρονται ως «Fondo Greco», καθώς αυτές –σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση των ιθυνόντων της Βιβλιοθήκης– σχετίζονταν με την ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου. Τα βιβλία αυτά είχαν μεταφερθεί στη Βιβλιοθήκη από αποθήκη της Κεντρικής Αγοράς του Λιβόρνου, όπου είχαν τοποθετηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1940. Μια εκδοχή που παρουσιάζεται από τη Βιβλιοθήκη είναι ότι τα βιβλία είχαν τοποθετηθεί εκεί, προκειμένου να προστατευθούν από τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις, προερχόμενες από την αλληλογραφία της ελληνικής κοινότητας, που υποδεικνύουν ότι τα βιβλία πιθανώς να χρειάστηκε να μεταφερθούν από τα κτήρια της

---

26. Μια πρώτη παρουσίαση του αρχαιακού υλικού και των βιβλίων που εντοπίστηκαν στην Biblioteca Labronica έγινε από την Ακαδημαϊκό Χρυσά Μαλτέζου στη συνεδρία της 21ης Φεβρουαρίου 2024 της Ακαδημίας Αθηνών (<http://www.academyofathens.gr/el/announcements/sessions/20240220>)· θέμα της ανακοίνωσης: «Ελληνική Κοινότητα Λιβόρνου. Νέα αρχαιακά και έντυπα τεκμήρια της ιστορίας της».

Συναδελφότητας της Αγίας Τριάδας σε άλλο χώρο αποθήκευσης, όταν αυτά κατεδαφίστηκαν περί τα τέλη της δεκαετίας του 1930, προκειμένου να χτιστεί το Palazzo del Governo του Λιβόρνου.²⁷

Η συλλογή αποτελείται από βιβλία ελληνικά ή ελληνικού ενδιαφέροντος. Κατά τις δύο κοινές ερευνητικές αποστολές του ΚΕΜΝΕ και του ΙΠΑ στο Λιβόρνο (Οκτ. 2023 και Φεβρ. 2024) τα βιβλία εξετάστηκαν, καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν. Η καταγραφή τους από την ερευνητική ομάδα στην πρώτη φάση της εργασίας περιλαμβάνει τα βασικά στοιχεία ταυτοποίησης κάθε βιβλίου (συγγραφέας, τίτλος, τόπος-χρόνος έκδοσης) καθώς και σημειώσεις για τις ιδιαιτερότητες των αντιτύπων. Παράλληλα, η προσεκτική φωτογράφιση των αντιτύπων περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία εκείνα που θα βοηθήσουν εν συνεχεία στην εργασία αναλυτικής περιγραφής και τεκμηρίωσης, αλλά και στη συγγραφή εισαγωγικών κειμένων και προλογικών σημειώματων, που θα περιληφθούν στον τελικό κατάλογο.²⁸ Συνολικά καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν 351 βιβλία.²⁹

Όπως προέκυψε από την καταγραφή και από μια πρώτη αυτοψία, τα περισσότερα βιβλία προέρχονται από την ελληνική κοινότητα και συνδέονται με τη λειτουργία του ελληνικού σχολείου που οργανώθηκε από τη Συναδελφότητα της Αγίας Τριάδας, προκειμένου να προσφέρει στα παιδιά και στους νέους της ελληνικής κοινότητας σπουδές στη ελληνική γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό.³⁰ Πρόκειται, λοιπόν καταρχάς, για διδακτικά βιβλία που προορίζονταν για τους μαθητές, ειδικές πολυτελείς εκδόσεις τις οποίες η

27. Η αλληλογραφία αυτή εντοπίστηκε στο Αρχείο του Κράτους (Archivio di Stato di Livorno) στην Piazza del Governo, όπου φυλάσσεται από τη δεκαετία του 1950 το αρχείο της ελληνικής Συναδελφότητας της Αγίας Τριάδας του Λιβόρνου, υπό τον τίτλο: «14, Chiesa Greca non-Unita della SS. Trinità, 1753-1924».

28. Στην πρώτη καταγραφή δόθηκε αρίθμηση που ακολούθησε τη θέση των εντύπων στη Βιβλιοθήκη κατά την εξέτασή τους (αρ. 1-351). Προβλέπεται όμως η αναταξινόμησή τους με βάση χρονολογικά και άλλα βιβλιολογικά χαρακτηριστικά, ώστε να ενταχθούν στη συλλογή της Labronica με διακριτή ένδειξη της θέσης τους στο *Fondo Greco*.

29. Παράλληλα, φωτογραφήθηκαν περί τα 300 βιβλία, τα οποία η Βιβλιοθήκη περιλάμβανε στο *Fondo Greco*, αλλά σε διακριτή ενότητα. Κατά την εξέταση αυτών των βιβλίων διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ξενόγλωσσα (λατινικά, ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά), πολλά από τα οποία –βάσει προέλευσης– δεν σχετίζονται με την ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου. Παράλληλα, το περιεχόμενό τους είναι είτε γενικού ενδιαφέροντος (ιστορία, φιλολογία), είτε πιο ειδικού (ιατρικά), ώστε δεν μπορούν σε μια πρώτη φάση να συσχετιστούν με την ελληνική Συναδελφότητα και τις λειτουργίες της. Τα βιβλία θα εξεταστούν λεπτομερέστερα σε επόμενη φάση της έρευνας.

30. Για το σχολείο της κοινότητας και τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Συνα-

ειδική Επιτροπή του σχολείου είχε παραγγείλει σε τυπογραφεία ελληνικών εκδόσεων της διασποράς³¹ και, τέλος, για βιβλία λειτουργικά και κατήχησης,³² που προορίζονταν για χρήση στον ναό της Αγίας Τριάδας. Ειδικότερα, τα βιβλία που καταγράφηκαν μπορούν να ενταχθούν σε τρεις μεγάλες θεματικές ομάδες και ορισμένες υποομάδες:

Α. Βιβλία που προορίζονταν για χρήση στο σχολείο της κοινότητας.

Β. Λειτουργικά βιβλία που ανήκαν στον ναό της κοινότητας.

Γ. Βιβλία παλαιότερα (16-18ου αι.) που αφορούν σε εκδόσεις Πατέρων της Εκκλησίας και κλασικών συγγραφέων, τα οποία έχουν αποσπαστεί από τη συλλογή στην οποία ανήκαν (*Fondo Greco*) και εντάχθηκαν στην κεντρική συλλογή της Biblioteca Labronica. Τα βιβλία αυτά εντοπίστηκαν σε inventario του 1947 που συνέταξε υπάλληλος της Βιβλιοθήκης κατά τη άφιξη των κιβωτιών που περιείχαν τα βιβλία του *Fondo Greco*, φωτογραφήθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στον κατάλογο ως μέρος της συλλογής.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε μια πρώτη περιγραφή των σχετικών ευρημάτων, κυρίως όσον αφορά τις δύο πρώτες κατηγορίες, οι οποίες περιλαμβάνουν και τον κύριο όγκο των βιβλίων του *Fondo Greco*. Τα βιβλία που σχετίζονται με το σχολείο και την εκπαιδευτική δραστηριότητα της κοινότητας (ομάδα Α) μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο βασικές υποομάδες: Α1: Γλωσσικά/φιλολογικά και ιστορικά, Α2: Επιστημονικά.

Βασικό εγχειρίδιο γλωσσικής διδασκαλίας και εκμάθησης φαίνεται ότι αποτελούσαν τα Ομηρικά έπη, καθώς στην υποομάδα Α1 περιλαμβάνονται τρεις εκδόσεις της *Ιλιάδος* του Ομήρου, τυπωμένες στη Βενετία (1803, τυπογρ. Ν. Γλυκύ), τη Φλωρεντία (1811, με παράφραση του Θ. Γαζή, τυπογρ.

δελφότητας βλ. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 320 κ.ε.: Ζερλέντης, «Περί της εν Λιβόρνω ελληνικής σχολής», 323-340. Ήδη από το 1755, πριν από την επίσημη αναγνώριση της ελληνορθόδοξης Συναδελφότητας (1760), σε υπόμνημά τους οι Έλληνες του Λιβόρνου μεταξύ των αιτημάτων τους περιλάμβαναν τη δημιουργία μιας σχολής «nelle arti liberali»· L. Benedetti, *I mercanti e l'arcivescovo. L'affermazione dei greci ortodossi a Livorno durante l'episcopato di Francesco Guidi (1734-1778)*, Πίζα 2023, σ. 72.

31. Για την ύπαρξη βιβλιοθήκης στην ελληνική Συναδελφότητα μαρτυρεί ο Τωμαδάκης, κατά την επίσκεψή του στο Λιβόρνο το 1939 πριν από την κατεδάφιση των κτηρίων της κοινότητας· Τωμαδάκης, «Ναοί και Θεσμοί της Ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», σ. 89.

32. Τα βιβλία που αφορούν στην Ιερά Ιστορία και την Κατήχηση γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν μέρος των προγραμμάτων των σχολείων της περιόδου. Για την συμπερίληψή τους στα προγράμματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους πβ. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 110.

Ν. Κάρλη) και τη Βιέννη (1814, με παράφραση του Γ. Ρουσιάδη, τυπογρ. Hirschfeld) στις αρχές του 19ου αιώνα. Επιπλέον, στη συλλογή περιλαμβάνονται και από ένα αντίτυπο των δύο τόμων της *Όδύσσειας* με σχόλια που αποδίδονται στον Δίδυμο και τυπώθηκαν στη Βενετία το 1803 από τον Γλυκύ, με δαπάνη των Ζωσιμάδων. Επίσης, στη συλλογή εμφανίζονται –όπως είναι αναμενόμενο– εκδόσεις κλασικών συγγραφέων, σε μικρότερο όμως αριθμό αντιτύπων, όπως: Ξενοφών,³³ Θουκυδίδης³⁴ Ισοκράτης,³⁵ Πλούταρχος,³⁶ ρήτορες³⁷ και Θεόφραστος.³⁸ Στην ομάδα των βιβλίων του *Fondo Greco* που εξετάστηκαν στον πλαίσιο της αποστολής καταγράφηκαν επιπλέον και εκδόσεις τραγικών ποιητών, τυπωμένες στη Βενετία κατά τον 16ο αιώνα, που πιθανώς αποτελούν μέρος άλλης ενότητας, δηλαδή της βιβλιοθήκης της κοινότητας και όχι εκείνης των σχολικών εγχειριδίων με την αυστηρή έννοια.³⁹ Στην ίδια ομάδα πιθανόν να εντάσσονται και άλλες εκδόσεις του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα αρχαίων συγγραφέων, των οποίων αντίτυπα περιλαμβάνει το *Fondo Greco*.⁴⁰

Στην ομάδα των βιβλίων που αφορούν στη γλωσσική εκπαίδευση περιλαμβάνεται η γνωστή –και δημοφιλής στην εποχή της– *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική* του Ιωάννη Πατούσα, της οποίας απαντούν ορισμένα αντίτυπα στη συλλογή που εξετάζουμε.⁴¹ Συγκεκριμένα, στη συλλογή καταγράφηκαν τέσσερα αντίτυπα του Β΄ τόμου, τρία του Γ΄ και ένα του Δ΄ τόμου. Στα βιβλία του *Fondo Greco* που σχετίζονται με τη γλωσσική εκπαίδευση, εκτός εκείνων

33. *Ἡθικὴ περιήγησις Κύρου Βασιλέως Περσῶν*, Βιέννη 1783· *Τὰ σωζόμενα Κύρου παιδείας*, Βενετία 1787· *Τὰ σωζόμενα ἑλληνικῶν ἱστοριῶν*, τ. Γ΄, Βενετία 1787.

34. *Περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὀκτώ*, Βενετία 1802.

35. *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί, μετὰ σχολίων παλαιῶν*, Παρίσι 1807.

36. *Βίοι Παράλληλοι*, Παρίσι 1809.

37. *Τῶν τῆς Ἑλλάδος ἐξόχων ῥητόρων Ἰσοκράτους, Αἰσχίνου καὶ Δημοσθένους Λόγοι τινές, καὶ πλεῖσται τῶν ἐν Θουκυδίδου δημηγοριῶν*, Νάπολη 1829.

38. *Χαρακτῆρες*, Βιέννη 1815.

39. *Σοφοκλέους Τραγωδίαί*, Editio princeps, Βενετία 1502, από το τυπογραφείο του Aldus και εκδότη τον Ιανό Λάσκαρη *Αἰσχύλου τραγωδίαί*, In aedibus Aldi et Andreae soceri, Βενετία 1518. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η έκδοση *Σοφοκλέους Τραγωδίαί*, Cantabrigiae 1665.

40. Ενδεικτικά, σημειώνουμε τις ακόλουθες εκδόσεις: *Demosthenis et Aeschinis Principum Graeciae oratorum opera ...*, Βασιλεία 1572· *Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς Τὰ εὐρισκόμενα*, Φραγκφούρτη 1586· *Πλουτάρχου Ἡθικὰ συγγράμματα*, Βασιλεία 1542. *Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορος Τὰ σωζόμενα*, Παρίσι 1630· *Πινδάρου Ὀλύμπια, Νέμεα, Πύθια, Ἴσθμια*, Οξφόρδη 1697.

41. Αντίτυπα της έκδοσης του 1804 από το τυπογραφείο του Γλυκύ στη Βενετία.

που περιλαμβάνουν τα κείμενα, μπορούν να καταταχθούν και γραμματικές,⁴² γραμματολογίες,⁴³ και λεξικά.⁴⁴

Μεταξύ των βιβλίων της συλλογής περιλαμβάνονται και εκδόσεις παλαιότερων και νεότερων συγγραφέων ιστορικών βιβλίων. Τα αντίτυπα της συλλογής αποτελούνται από εκδόσεις του 19ου καθώς και μία έκδοση του 20ού αιώνα. Εκτός των γενικών ιστοριών,⁴⁵ η συλλογή περιλαμβάνει βιβλία τοπικής ιστορίας, συγκεκριμένα της Χίου,⁴⁶ και βιογραφίες ιστορικών προσώπων, όπως του βασιλιά της Σουηδίας Καρόλου και του Κωνσταντίνου Κανάρη.⁴⁷

Μεταξύ των βιβλίων απαντά και μετάφραση συγγράμματος του Μοντεσκιέ⁴⁸ καθώς και εκδόσεις του Κωνσταντίνου Κούμα.⁴⁹ Η ύπαρξη των βιβλί-

42. Ενδεικτικά: *Γραμματική Ἑλληνικορωμαϊκή ... παρὰ Βενεδίκτου Κρεδω ἱερέως ...*, Βερόνα 1782· *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως ...*, Βενετία 1797· *Γραμματικὴ ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη συντεθεισα παρὰ τοῦ λογιωτάτου Ἀντωνίου Κατηφόρου*, Βενετία 1795· *Θεοδώρου Γαζῆ Τὸ Τέταρτον ἦτοι τὸ Συντακτικὸν ...*, Βενετία 1802· *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ...*, Βιέννη 1812. Καὶ μία ἰταλικὴ γραμματικὴ: *Grammatica Italiana O sia Methodo breve ... / Γραμματικὴ Ἰταλική. Ἦτοι Μέθοδος σύντομος ...*, Βενετία 1778.

43. *Ἀρχαιολογία Ἑλληνικὴ ... παρὰ Γρηγορίου Ἱερομονάχου Παλιουρίτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Διδασκάλου τοῦ ἐν Λιβόρνῳ Ἑλληνομουσείου*, τ. Α', Βενετία 1815· *Σχεδιάσμα Κατόπτρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας ...*, Ερμούπολη 1846.

44. Ενδεικτικά: *Λεξικὸν τὸ Μέγα Βαρίνου Φαβωρίνου Κάμητος, ... Νῦν δευτερον τυπωθέν, ... Προσφωνηθέν δὲ καὶ ἀφιερωθέν τῇ Αἰκατερίνῃ, Βασιλίσῃ πασῶν τῶν Ρωσιῶν*, Βενετία 1801· *Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἐνρίκου Στεφάνου*, Λονδίνο 1821-22· *Λεξικὸν τῆς τῆς γλώσσης ἐπίτομον*, Αθήνα 1839· *Συναγωγὴ λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς ὑπὸ Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη*, Αθήνα 1883· *Λεξικὸν τῆς Ἰταλικῆς Γλώσσης Συντεθὲν παρὰ Σπυρίδωνος Βλαντῆ*, Βενετία 1819.

45. *Ἡρωδιανοῦ Τῆς μετὰ Μάρκον Βασιλείας Ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ*, Βενετία 1803· *Ἐπιτομὴ Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος Συνεραλισθεῖσα μὲν ὑπὸ Γ. Δ. τοῦ ἐν Λιβόρνῳ Ἑλληνομουσείου ...*, Βενετία 1807· *Ἐπιτομὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Γολδσμῖθ, ... ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ*, Αθήνα 1840.

46. Γ. Ι. Ζολώτας, *Ἱστορία τῆς Χίου*, τ. Α', Αθήνα 1923. Με τὴν Χίο ἡ κοινότητα καὶ μάλιστα τὸ σχολεῖο τῆς εἶχε ἰδιαίτερη σύνδεση πβ. Ζερλέντης, «Περὶ τῆς ἐν Λιβόρνῳ ἐλληνικῆς σχολῆς», 323-340, ἰδίως 336, καὶ Θ. Π. Βολίδης, «Γράμματα τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐν Χίῳ σχολῆς πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας», *Χιακὰ Χρονικὰ* 1 (1911), 110-115· Ἀντ. Ν. Χαροκόπος, *Ἡ περιώνυμη μεγάλη σχολὴ τῆς Χίου. Τὸ Ἱστορικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Χίου*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 690-698.

47. *Ἱστορία Καρόλου τοῦ Β' Βασιλέως τῆς Σουηδίας ...*, Βενετία 1806· *Ἱστορία Κωνσταντίνου Καναρίου Ψαριανοῦ πυρπολιστοῦ ... παρὰ Γεωργίου Κουτουφᾶ Ἀθηναίου*, Λιβόρνο 1840.

48. *Σκέψεις περὶ τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ῥωμαίων, Σύγγραμμα τοῦ Μοντεσκιῶ, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Γ. Α. Θερινοῦ*, Αθήνα 1836.

49. Κ. Κούμας, *Ἱστορικὰ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, τ. 5, 8-10, Βιέννη 1831.

ων αυτών εντός της συλλογής καταδεικνύει ότι η εκπαιδευτική και εκδοτική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας αποτελούσε, αφενός, ισχυρή έκφραση της ελληνικής ταυτότητας και, αφετέρου, αντλούσε έμπνευση από τα ιδεώδη του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ως εκ τούτου, η υποενοότητα Α2 περιλαμβάνει ικανό αριθμό βιβλίων με αντικείμενο τις θετικές επιστήμες. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα προαναφερθέντα έργα του Κούμα καθώς και μεταφράσεις ξενόγλωσσων βιβλίων που αφορούν στις μαθηματικές και φυσικές επιστήμες και τη γεωγραφία, όπως η *Σειρά Στοιχειώδης τῶν Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῶν Πραγματειῶν* του Κωνσταντίνου Κούμα (Βιέννη 1807), η *Σύνοψις παλαιᾶς γεωγραφίας* του ιδίου (Βιέννη 1819), και δύο έργα του Adam Christian Gaspari, *Σχολαστικὴ Γεωγραφία διερμηνευτικὴ καὶ Ὁ Νέος Μεθοδικὸς Σχολαστικὸς Ἄτλας* (αμφότερα Βιέννη 1808). Στην ίδια ενότητα θα μπορούσε να καταγραφεί και η μετάφραση του *Νέου Ἀνάχαρσι*, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1819.⁵⁰

Μια ξεχωριστή ενότητα την οποία τοποθετούμε εντός της υποομάδας Α2 αποτελούν τα βιβλία με ιατρικό περιεχόμενο.⁵¹ Τα βιβλία αυτά είναι πιθανόν να περιλαμβάνονταν στη βιβλιοθήκη της κοινότητας και να σχετίζονταν με τη νοσοκομειακή περιθαλψη που αυτή παρείχε στα μέλη της,⁵² καθώς και με τα ενδιαφέροντα συγκεκριμένων μελών της κοινότητας ή τις σπουδές φοιτητών/υποτρόφων στην Ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου της Πίζας.

Όπως προαναφέρθηκε, μέρος της εκπαίδευσης που ελάμβαναν οι μαθητές της ελληνικής κοινότητας αποτελούσε και η ιερά ιστορία και κατήχηση. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να τοποθετηθεί και η παρουσία μιας μικρής ομάδας βιβλίων, όπως: *Ἐπίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* του Στέφανου Κομμητᾶ (Ζάκυνθος 1861), *Κατήχησις ἢ ὀρθόδοξος διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως* του Κωνσταντίνου Οικονόμου (Βιέννη 1820) και η *Ὁρθόδοξος διδασκαλία* του Πλάτωνος Μόσχας σε μετάφραση Κοραή (1834).

Η ομάδα Β των βιβλίων συνδέεται με τη λειτουργία του ναού της Αγίας Τριάδας. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται όλα εκείνα τα βιβλία που συ-

50. *Περίγηγσις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τοῦ Ἀββᾶ Βαρθολομαίου ... παρὰ τοῦ ... Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου*, Βιέννη 1819.

51. Για παράδειγμα: Κ. Μιχαήλ, *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἰατροῖς σοφωτάτου Τισσότου*, Βιέννη 1785· *Περὶ τοῦ τέρατος τῆς Ἐρμουπόλεως...*, Αθήνα 1834· *Νέον καὶ ἐντελὲς ἐγχειρίδιον τῆς ἀκροάσεως καὶ ἐπικρούσεως ... ἰατροῦ Ρατσιμπόρσκου, ἐξελληνισθὲν ... ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μ. Βλαστοῦ ...*, Βιέννη 1838· *Περὶ Λύσσης Διατριβή*, Ερμούπολη 1839· *Δε Κιγάλλας, Περὶ τῆς περὶ πανώλους καὶ καθάρσεων ἐκθέσεως*, Ερμούπολη 1846.

52. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 318-319.

νήθως υπάρχουν σε έναν ελληνορθόδοξο ναό για χρήση από τους κληρικούς. Πρόκειται καταρχάς για λειτουργικά βιβλία, τα οποία απαντούν σε σειρές (όπως π.χ. τα *Μηναία*) και σε πολλαπλά αντίτυπα. Το *Ευχολόγιο* αποτελεί ένα από τα βασικότερα λειτουργικά εγχειρίδια στην ελληνορθόδοξη λατρεία. Στο *Fondo Greco* απαντούν δύο *Ευχολόγια* (Βενετία 1802, Ρώμη 1754), καθώς η έκδοση της θείας λειτουργίας (Βενετία 1830).⁵³ Τα υπόλοιπα βιβλία της κατηγορίας προορίζονταν για τις καθημερινές ακολουθίες και για χρήση τόσο από τους κληρικούς όσο και από τους ιεροψάλτες.⁵⁴

Ενδιαφέρον έχει η λεπτομερέστερη εξέταση των εκδόσεων των *Μηναίων*, που περιλαμβάνει η συλλογή. Καθώς τα συγκεκριμένα βιβλία αποτελούν τον σκελετό της υμνογραφίας των ακολουθιών που τελούνται στον ναό καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και αποτελούνται από σειρές περισσότερων βιβλίων σε πολλές επανεκδόσεις, η παρουσία τους στη συλλογή φανερώνει τους τόπους προέλευσης των λειτουργικών βιβλίων. Καταρχάς, απαντούν 35 σχετικά βιβλία συνολικά, κατανεμημένα σε σειρές των 12 μηνών, ενώ προέρχονται από διαφορετικά τυπογραφεία με διαφορετικές χρονολογίες έκδοσης. Τρεις είναι οι κυριότεροι τυπογράφοι των *Μηναίων* που βρίσκονται στη συλλογή (και οι τρεις έδρευαν στη Βενετία): ο Πάνος Θεοδοσίου (1760-1761: 4 αντίτυπα), ο Νικόλαος Γλυκός (1732-1754 και 1801-1804: 12 αντίτυπα) και το τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου (1852, 18 αντίτυπα). Εξετάζοντας συνολικά τους τυπογράφους από τους οποίους προέρχονται τα λειτουργικά βιβλία της κοινότητας, προκύπτει ότι, εκτός από ένα *Ευχολόγιο* τυπωμένο στη Ρώμη το 1754, όλα τα υπόλοιπα προέρχονται από τυπογραφεία της Βενετίας (Πάνου Θεοδοσίου, Νικολάου Γλυκού, Ανδρεόλα, Αγίου Γεωργίου και Φοίνικος). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τη σαφή ομολογιακή θέση της κοινότητας, καθώς επέλεγε τις λειτουργικές εκείνες εκδόσεις οι οποίες βρίσκονταν υπό τον έλεγχο ελληνορθόδοξων εκδοτών, επιμελητών και τυπογράφων, και απευθύνονταν στο αντίστοιχο κοινό, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Στην ίδια ομάδα ανήκουν, τέλος, βιβλία τα οποία πιθανόν υπήρχαν στη βι-

53. *Αί Θείαι Λειτουργίαι τῶν ἐν Ἁγίοις Πατέρων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου σὺν τῇ τῶν Προηγιασμένων Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου*, Βενετία 1830.

54. Σε αυτά περιλαμβάνονται Πραξαπόστολοι (Βενετία 1769, 1772, 1844, 1866), Πεντηκοστάρια, Τριώδια, Ωρολόγια, Παρακλητικές και ένα Ειρομολόγιον, τυπωμένα στη Βενετία κατά τον 18ο και 19ο αι., Τυπικόν εκκλησιαστικόν (Κωνσταντινούπολη 1850), όπως και μεμονωμένες ακολουθίες αγίων: αγίου Σπυρίδωνος (Βενετία 1716), οσίου Γερασίμου (Βενετία 1789), νεομάρτυρος Κωνσταντίνου (Αθήνα 1871).

βλιοθήκη της κοινότητας για χρήση από ιεροκήρυκες και γενικότερα για την πνευματική καθοδήγηση των πιστών.⁵⁵

Η ομάδα Γ περιλαμβάνει βιβλία που εντοπίσαμε κατά τη διάρκεια της ερευνητικής αποστολής, αφού μελετήσαμε ένα πρόχειρο inventario του *Fondo Greco*, που είχε συνταχθεί από ιταλό βιβλιοθηκάριο το 1947 και παρούσαζε συνοπτικές και ομαδοποιημένες καταγραφές των βιβλίων (π.χ. κλασικοί 64 τόμοι). Σε ορισμένες περιπτώσεις σημαντικών βιβλίων, κατά την κρίση του συντάκτη, ο κατάλογος περιλάμβανε περισσότερες πληροφορίες (τίτλος, τόπος, χρόνος έκδοσης). Όπως προέκυψε από τη μελέτη του inventario, τα περισσότερα από τα βιβλία που αναγράφονταν σε αυτό έλειπαν από τη συλλογή που μας παραδόθηκε προς φωτογράφιση και καταγραφή. Επρόκειτο κυρίως για παλαιές, πολύτιμες ή/και σπάνιες εκδόσεις. Αποφασίσαμε να διευρύνουμε την έρευνα, αναζητώντας τα βιβλία αυτά στους γενικούς καταλόγους της Labronica, όπου και τα εντοπίσαμε. Πρόκειται για 18 αντίτυπα του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα, τα οποία ταυτίζονται με τη συνοπτική περιγραφή του inventario του 1946. Μεταξύ αυτών υπάρχουν εκδόσεις του 16ου αι.: Πλούταρχος (Βασιλεία 1542), Κλήμης Ρώμης (Φλωρεντία 1551), Δημοσθένης και Αισχύνης (Βασιλεία 1572), Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (Φραγκούρτη 1586)· του 17ου αι.: Ευσέβιος (Λυών 1606, Κολωνία 1688), Πίνδαρος (Οξφόρδη 1691)· του 18ου αι.: Ιούλιος Πολυδεύκης (Άμστερνταμ 1706), Ιωάννης Χρυσόστομος (1731 κ.ε.), Ησύχιος (Λυών 1746), Διόδωρος Σικελιώτης (Άμστερνταμ 1746), Ιουστίνος (Βενετία 1747), Απολλώνιος (Παρίσι 1773).⁵⁶

Η κατοχή από την ελληνική κοινότητα των βιβλίων των τριών κατηγοριών που περιγράψαμε συνοπτικά πιο πάνω, επιβεβαιώνεται επιπλέον από σημειώματα και επιγραφές που βρίσκονται σε πολλά από αυτά. Ενδεικτικά,

55. Για παράδειγμα: Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὰ τέσσαρα ἱερὰ Εὐαγγέλια*, Βενετία 1788· Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, *Ἄσρατος πόλεμος*, Βενετία 1796· Νικηφόρος Θεοτόκης, *Κυριακοδρόμιον*, Βενετία 1831· Δε Κιγάλας, *Δοκίμιον ἐγχειριδίου ἠθικῆς Θεολογίας*, Ερμούπολη 1851· Γρηγόριος Ζιγαβηνός, *Ἐγκόλπιον Προσευχητάριον*, Μασσαλία 1888.

56. Όλα τα παραπάνω βιβλία της ομάδας Γ ελέγχθηκαν, φωτογραφήθηκαν, καταγράφηκαν και εντάχθηκαν με διακριτή αρίθμηση στη συλλογή των ελληνικών βιβλίων *Fondo Greco*, όπου πιστεύουμε ότι ανήκαν αρχικά, πριν μεταφερθούν στην κεντρική συλλογή της Biblioteca Labronica. Εντός ορισμένων από αυτά, εντοπίστηκαν σημειώματα που παραπέμπουν σαφώς στην ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου. Σκοπός μας είναι να συμπεριληφθούν στον υπό διαμόρφωση κατάλογο των βιβλίων της συλλογής *Fondo Greco* με προέλευση την ελληνική κοινότητα της πόλης.

θα αναφέρουμε ορισμένες περιπτώσεις από αυτές, που καταγράφηκαν κατά τις ερευνητικές αποστολές.

Σε έκδοση από την κατηγορία των βιβλίων που συνδέονται με το σχολείο, συγκεκριμένα στον β' τόμο της *Κύρου Παιδείας* του Ξενοφώντα (Βενετία 1787),⁵⁷ στο επικολημένο στο έσω κάλυμμα αρχής παράφυλλο ένας μαθητής έχει σημειώσει: *22 10βρίου Μάθε τό μάθημα καλά και μήν πέξης άκουσες μελέτησε και μή χτυπάς τήν γαστέρα σου 11 Ίανουαρίου 1842.*⁵⁸ Στο ίδιο αντίτυπο, στο verso του τελευταίου παραφύλλου υπάρχει άλλο σημείωμα: *Ό Διδάσκαλος Νικόλαος Σαριγιάννης εις τας 5 Δεκεμβρίου 1848. Ό Δ. Μοσχονάς Λιβόρνο Σχολειον Έλληνικόν.*⁵⁹ Σε αντίτυπο του Η' μέρους της *Ίλιάδος*, που εκδόθηκε από τον Γεώργιο Ρουσιάδη στη Βιέννη το 1819, κάποιος μαθητής, διακατεχόμενος από πατριωτικά αισθήματα, σημείωσε στα παράφυλλα του βιβλίου του, τόσο στα ελληνικά όσο και στα ιταλικά: *Ζήτω η Ιταλία και Viva Pio Nono.* Στο αντίτυπο της γραμματικής του Θεοδώρου Γαζή (Βενετία 1802) ο μαθητής Ιωσήφ Μεγγός θεώρησε σημαντικό να σημειώσει με έντονους χαρακτήρες το όνομά του στο παράφυλλο. Σε αντίτυπο του α' τόμου της *Οδύσσειας* (Βενετία το 1803) ο κάτοχος Διονύσιος Μπαχώμης έχει σημειώσει το όνομά του στο έσω κάλυμμα αρχής, ενώ απέναντι με μολύβι έχει σχεδιαστεί μια καρικατούρα του Ομήρου, αποτυπωμένη από τα ίχνη που άφησε η εικόνα στην πίσω πλευρά του φύλλου.⁶⁰ Κάποιος δάσκαλος ή επίτροπος του σχολείου στο πίσω παράφυλλο ενός αντιτύπου των *Χαρακτήρων* του Θεοφράστου (Βιέννη 1815) έχει καταγράψει μια αυστηρή οδηγία για τη χρήση του βιβλίου:⁶¹

Τοῦτον τὸ βιβλίον εἶναι ἄξιον ἀναγνώσεως. ὅποιος θέλει τὸ λάβει διὰ μελέτην νὰ μὴ τολμήσῃ νὰ τὸ ἐγγίξῃ μήτε μὲ μελάνι μήτε μὲ μπλὲ κονδύλιν. Ἐρῶσθε. Ὅ ἐλλέξας πρῶτος αὐτὸν ἤμην ἐγὼ ὁ Ἰωάννης Δημητρίου Τζανετόπουλος.

Στο αντίτυπο του *Λεξικού* του Βαρίνου Φαβωρίνου (1801), πρόσθιο παράφυλλο, υπάρχει το σημείωμα με μολύβι: *Ζήτω ὁ πατριάρχης τῆς Ἑλλάδος.*

Στα βιβλία που σχετίζονται με τη λειτουργία του ναού βρίσκουμε εξί-

57. Τα βιβλία που αναφέρονται έχουν περιγραφεί συνοπτικά πιο πάνω, στις σχετικές κατηγορίες.

58. Το σημείωμα, ανορθόγραφο αρχικά, έχει διορθωθεί στη συνέχεια από άλλο χέρι.

59. Για τον δάσκαλο Νικόλαο Σαρηγιάννη βλ. Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 324.

60. Ένας Διονύσιος υπογράφει ως μέλος της Συναδελφότητας το 1873· Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 305.

61. Όμοια και ένας Ιωάννης Τζανετόπουλος υπογράφει ως μέλος της Συναδελφότητας το 1873· Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 305.

σου ενδιαφέρουσες σημειώσεις και ίχνη χρήσης. Σε αντίτυπο *Ευχολογίου* (Ρώμη 1754) έχουν προστεθεί χειρόγραφα σημειώματα είτε στα παράφυλλα είτε σε ένθετα φύλλα. Σε ένα από αυτά έχει σημειωθεί μία σύντομη ευχή «Υπὲρ τοῦ καταπέμφαι ἡμῖν ὑετόν», ενώ στο επόμενο παράφυλλο έχει καταγραφεί στα λατινικά η ευχή της συγχώρησης κατά την εξομολόγηση. Το συγκεκριμένο αντίτυπο είναι το μοναδικό της συλλογής που προέρχεται από τη Ρώμη. Η ύπαρξη της λατινικής ευχής της συγχώρησης πιθανώς αποτελεί ένδειξη για την ρευστή κατάσταση που επικρατούσε στην κοινότητα, πριν από τη δημιουργία της διακριτής ελληνορθόδοξης εκκλησίας και κοινότητας, όσο ακόμη δύο ετερόδοξες ομάδες (ελληνοκαθολικοί και ελληνορθόδοξοι) συμβίωναν και συστέγαζαν τις λειτουργικές τους ανάγκες στο ναό της SS. Annunziata.⁶² Ένδειξη της σύνθεσης του εκκλησιασματος του ελληνορθόδοξου ναού της Αγ. Τριάδας αποτελούν τα ένθετα χειρόγραφα σημειώματα σε ένα σλαβικό *Λειτουργικό* έντυπο με δεήσεις για τους ρώσους βασιλείς, γραμμένες στα σλαβικά αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες – πιθανόν απευθυνόμενες σε σλαβόφωνο κοινό αλλά για ανάγνωση από έλληνα κληρικό· οι δεήσεις αναφέρουν τον τσάρο Νικόλαο Α΄ (1820-55). Σύμφωνα με τα ονόματα που αναφέρονται στις ευχές, αυτές πρέπει να έχουν γραφεί και προστεθεί μεταξύ του 1827 και του 1831.⁶³

Τέλος, σε δύο βιβλία της συλλογής αναφέρεται το όνομα του ιερέα του ναού Ιωάννη Βάστα.⁶⁴ Στο πρώτο, ένα *Μηναίο* του Αυγούστου (Βενετία 1803), στο παράφυλλο τέλους ο Βάστας σημειώνει: *Giovanni Bastas. Sacerdote della Chiesa Greca di Livorno*. Πιθανότατα ο ίδιος κληρικός έχει σημειώσει το όνομά του το 1872 και σε αντίτυπο της *Εὐαγγελικῆς προπαρρασκευῆς* του Ευσεβίου (Κολωνία 1688): *Giovanni Bastas curato della chiesa Greca-Ortodossa di Livorno*. Στη σελίδα 659 ενός *Ευχολογίου* (Βενετία 1802) πε-

62. Ο ελληνοκαθολικός ιερέας της SS. Annunziata μαρτυρεί για προσπάθειες των ελληνορθόδοξων να καταλάβουν τον ναό ακόμη το 1758. Η κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τα μέσα του 18ου αιώνα μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων περιγράφεται από τον Benedetti, *I mercanti e l'arcivescovo*, σ. 72 κ.ε.

63. Πρόκειται για *Τερατικόν* (*Sluzhebnik*) τυπωμένο στη Μόσχα στην τυπογραφία της Ιεράς Συνόδου το 1780. Σε μία από τις ευχές υπάρχει διαγραφή πρίγκιπα που πέθανε το 1831· επομένως, μάλλον χρησιμοποιήθηκε και μετά από αυτό το έτος (πληροφορία από τον καθηγητή Ν. Χρυσίδη / Πανεπ. Southern Connecticut, τον οποίο ευχαριστούμε). Γνωρίζουμε ότι το 1765 οι Ελληνορθόδοξοι απεύθυναν ερώτημα προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο για τη γλώσσα στην οποία θα έπρεπε να τελούν τις λατρευτικές ακολουθίες τους· Benedetti, *I mercanti e l'arcivescovo*, σ. 103.

64. Αναφορά στον ιερέα Ιωάννη Βάστα· Βλάμη, *Το Φιορίνι*, σ. 454.

ριέχεται η «Εὐχή εἰς τὸν Βασιλέα καὶ τὸν Στρατὸν αὐτοῦ», καθώς και η φράση «τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου Ὁρθοδόξου Αὐτοκράτορος». Η φράση αυτή προέρχεται από μία εποχή κατά την οποία η πολιτική αρχή, δηλαδή ο βυζαντινός αυτοκράτορας, ταυτιζόταν με τη θρησκευτική πίστη της κοινότητας. Ωστόσο, όταν η ευχή αυτή διαβαζόταν από τον ελληνορθόδοξο ιερέα της Αγίας Τριάδας του Λιβόρνου, η ενότητα αυτή αναγκαστικά διαρρηγνυόταν, καθώς η πολιτική αρχή της Τοσκάνης ανήκε στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα. Είναι πιθανόν, για αυτόν το λόγο, ένα χέρι να έχει διορθώσει τη φράση στο περιθώριο της σελίδας ως εξής: τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου. Η επέμβαση αυτή αποτελεί ένδειξη της διάστασης που βίωναν οι ελληλορθόδοξοι του Λιβόρνου: από τη μία πλευρά ήταν υποχρεωμένοι να εύχονται υπέρ των τοπικών αρχών, ενώ από την άλλη επιθυμούσαν να διατηρήσουν και να δηλώσουν το διακριτό δόγμα τους.

Φάκελος *Insurrezione*

Κατά την πρώτη ερευνητική αποστολή στην Biblioteca Labronica (Μάιος 2022) παραδόθηκε στην εκπρόσωπο του KEMNE μεγαλόσχημη χάριτη θήκη, η οποία έφερε τον τίτλο «*Insurrezione*». Εντός του φακέλου υπήρχαν περίπου 600 αταξινόμητα έγγραφα, τα οποία, κατά την εκτίμηση των ιθυνόντων της Βιβλιοθήκης, αφορούσαν την ελληνική Επανάσταση του 1821. Τα εντός του φακέλου έγγραφα (αλληλογραφία, εκθέσεις, σημειώματα) ήταν στην ελληνική, γαλλική και ιταλική γλώσσα, ενώ ανήκαν σε δύο θεματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα περιλάμβανε το προσωπικό αρχείο (*Copialettere* και εισερχόμενες επιστολές) του λιβορνέζου εμπόρου και μεσίτη Tommaso Petri, πράκτορα στην Ελλάδα του ελβετού φιλέλληνα τραπεζίτη Jean Gabriel Eynard.⁶⁵ Η δεύτερη ενότητα περιλάμβανε αταξινόμητες επιστολές στην ελληνική γλώσσα, τις οποίες είχε λάβει η Αγγελική Πάλλη Bartolommei από το 1823 έως το τέλος της ζωής της το 1875. Το υλικό αυτό, προφανώς, δεν είχε καταχωριστεί στο *Fondo Palli* της Biblioteca Labronica, είτε λόγω της ελληνικής γλώσσας των εγγράφων, που δεν επέτρεπε την κατανόησή

65. Μια συνοπτική περιγραφή των εγγράφων αυτής της ενότητας είχε γίνει από υπάλληλο της Biblioteca Labronica, πιθανώς περί τα τέλη του 19ου αιώνα. Για τον Jean Gabriel Eynard βλ. γενικά Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Σχέσεις Ελλήνων και Ελβετών φιλελλήνων κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Συμβολή στην ιστορία του ελβετικού φιλελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1975. Επίσης, Michele Bouvier-Bron, *Jean Gabriel Eynard (1775-1863) et le philhellénisme genevois*, Γενεύη 1963.

Jean Gabriel Eynard
(1775-1863)

του, είτε επειδή θεωρήθηκε ότι σχετιζόταν με την ελληνική Επανάσταση, καθώς η Πάλλη συμμετείχε στους φιλελληνικούς κύκλους της Τοσκάνης και είχε εκφράσει μέσα στο έργο της τη θερμή υποστήριξή της προς τον Αγώνα της ανεξαρτησίας της μακρινής και άγνωστης πατρίδας της.

Το εντός του φακέλου προσωπικό αρχείο του Tommaso Petrini περιλαμβάνει δεμένα φυλλάδια με αντίγραφα των επιστολών που απέστειλε ο ίδιος προς τον Eynard και προς διάφορους άλλους παραλήπτες μεταξύ Ιουλίου 1826 και Αυγούστου 1827, περίοδο κατά

την οποία ο Petrini κινούνταν μεταξύ του Λιβόρνου, της Ανκόνας, του Ναυπλίου και των Κυθήρων συγκεντρώνοντας πληροφορίες τις οποίες μεταβίβαζε στον Eynard, διεξάγοντας διαπραγματεύσεις και εποπτεύοντας την άφιξη της βοήθειας που έφθασε στην Πελοπόννησο από τα φιλελληνικά κομιτάτα του Παρισιού και της Γενεύης. Η ενότητα περιλαμβάνει επίσης έναν σημαντικό αριθμό εισερχόμενων επιστολών τις οποίες έλαβε ο Petrini κατά το ίδιο χρονικό διάστημα από τον Eynard και άλλους αποστολείς, Έλληνες και ξένους. Ακόμη, περιέχει μια υποενότητα εγγράφων (επιστολές, διατάγματα, οικονομικές εκθέσεις), που αφορούν την ελληνική Επανάσταση και έχουν δημοσιευθεί είτε από τις προσωρινές διοικήσεις της Ελλάδας είτε από μεμονωμένα μέλη τους. Τέλος, στο αρχείο περιλαμβάνεται και ένας αριθμός αχρονολόγητων και ανυπόγραφων επιστολών και εκθέσεων μεγάλου ενδιαφέροντος. Το σύνολο των εγγράφων αφορούν μια εξαιρετικά ταραγμένη εποχή στην Ελλάδα –καθοριστική για το μέλλον της Επανάστασης–, που ξεκινά μερικούς μήνες μετά την έξοδο του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826 και λήγει έναν μήνα μετά την υπογραφή της συμφωνίας του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1827, μόλις μερικούς μήνες πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου.

Κατά το διάστημα αυτό ο Jean Gabriel Eynard, μέσω του Tommaso Petrini, του Γεωργίου Παπαμανώλη αλλά και των Franck Mercet και William Romilly, δύο νεαρών Ελβετών που μετέβησαν στην Ελλάδα ως εκπρόσωποι των φιλελληνικών κομιτάτων του Παρισιού και της Γενεύης, αλλά ανέλαβαν δράση και ως απεσταλμένοι του, ζήτησε και έλαβε εμπιστευτική πληροφόρηση για τη συμπεριφορά και τις θέσεις των πολιτικών αρχηγών και

των οπλαρχηγών, για τα εν εξελίξει γεγονότα, καθώς και για τη δράση των διαφόρων ξένων φιλελλήνων και στρατιωτικών που είχαν αφιχθεί στην Ελλάδα και προσέφεραν τις υπηρεσίες τους. Ο Petrini φαίνεται επίσης ότι συντόνιζε ένα σύστημα διακίνησης επιστολών και εφημερίδων, την οποία ανέλαβαν εμπορικές εταιρείες, όπως οι αδελφοί Αλβανάκη στα Κύθηρα, η εταιρεία Semiani & Compagni στην Ανκόνα, καθώς και η εταιρεία Αλέξιος και ανιψιοί Στεφάνου στη Ζάκυνθο, ώστε ο Eynard να λαμβάνει εγκαίρως και με ασφάλεια την αλληλογραφία του. Τα θέματα που επανέρχονται στις επιστολές είναι η απελευθέρωση των αιχμαλώτων του Μεσολογγίου, η αποστολή βοήθειας προς τους επαναστατημένους Έλληνες και η διαχείρισή της, η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου, οι διαμάχες και ο ανταγωνισμός μεταξύ των Ελλήνων, καθώς και ο ρόλος διαφόρων αντιπροσώπων των ξένων δυνάμεων και των φιλελληνικών κοιμιτάτων. Αναφέρονται, επίσης, η εκστρατεία του Κιουταχί στην Αθήνα, ιδιαίτερα η πολιορκία της Ακρόπολης, οι πολεμικές επιχειρήσεις στη Μάνη, η προετοιμασία για την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας και η εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως κυβερνήτη της Ελλάδας.

Μια πρώτη σύντομη εξέταση των εγγράφων αποκαλύπτει μερικά από τα πολύ σημαντικά ονόματα που αναφέρονται συστηματικά στις επιστολές που ανταλλάσσουν οι Eynard και Petrini: πρόκειται για τους Charles Nicolas Fabvier, Karl Wilhelm von Heideck, τον κόμη Eugène de Harcourt και τον Dominique André, μέλη του γαλλικού φιλελληνικού κοιμιτάτου του Παρισιού, τον βρετανό ναύαρχο Thomas Cochrane, τους γάλλους γιατρούς Etienne Marie Bailly, Felix Blondeau και τον ελβετό γιατρό και φιλέλληνα Louis André Gosse. Ο Petrini αλληλογραφούσε στα ελληνικά, ιταλικά και γαλλικά με τη Διοικητική Επιτροπή στο Ναύπλιο, την Εφορεία της Σπάρτης, με αντιπροσώπους της Κρήτης και των Ιονίων Νήσων, τον Κωνσταντίνο Ζωγράφο, τον Εμμανουήλ Ξένο, τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, τον Εμμανουήλ Τομπάζη. Εν τω μεταξύ, στη Φλωρεντία ο Eynard βρισκόταν σε επικοινωνία και μετέφερε πληροφορίες για τον Αγώνα στον πελάτη και φίλο του, γαλλο-ελβετό έμπορο του Λιβόρνου, διανοούμενο και φιλέλληνα, Jean Pierre Vieusseux. Επίσης ο ίδιος, καθώς και ο Petrini, επικοινωνούσε με τους εμπόρους Σπυρίδωνα Βάλβη και Παναγιώτη Πάλλη, μέλη της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου.

Όπως προαναφέρθηκε, εντός του φακέλου υπάρχουν έγγραφα που δεν φέρουν ημερομηνία ούτε υπογραφή. Όταν ολοκληρωθεί η μελέτη του αρχείου υλικού θα έχουμε πληρέστερη εικόνα περί του πως οργανώθηκε και

λειτούργησε αυτό το δίκτυο μεταβίβασης πληροφοριών και παρέμβασης στα εσωτερικά του Αγώνα, που δημιουργήθηκε με κέντρο τον Jean Gabriel Eynard και απολήξεις στην Ελλάδα τον Petrinì, τον Παπαμανώλη και διάφορους άλλους. Επίσης, πιθανότατα θα προκύψουν στοιχεία για τη σχέση των μελών της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου και του λεγόμενου προεπαναστατικού κύκλου της Πίζας με το δίκτυο αυτό.

Μετά από έρευνα σε συλλογές εγγράφων στα αρχεία της συλλογής Diodati-Eynard που ανήκει στη Βιβλιοθήκη της Γενεύης, επίσης στο Ιστορικό Αρχείο J. P. Vieuzeux στη Φλωρεντία, καθώς και στη συλλογή χειρογράφων της Biblioteca Nazionale Centrale της Φλωρεντίας, ανακαλύφθηκαν επιστολές οι οποίες συνδέονται με την αλληλογραφία που περιλαμβάνεται στον φάκελο *Insurrezione* και βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση των εγγράφων. Οι επιστολές αυτές φωτογραφήθηκαν και θα μελετηθούν από κοινού με τα έγγραφα της Biblioteca Labronica.

Αγγελική Πάλλη
Bartolommei (1798-1875)

Η δεύτερη θεματική ενότητα του φακέλου *Insurrezione* περιλαμβάνει έγγραφα που προέρχονται από το προσωπικό αρχείο της ποιήτριας και συγγραφέα Αγγελικής Πάλλη.⁶⁶ Η Αγγελική, θυγατέρα του εμπόρου Παναγιώτη Πάλλη και της Δωροθέας Νικολάου, που μετέβησαν στο Λιβόρνο περί το 1770 από τα Ιωάννινα, από πολύ μικρή ηλικία και με τη θερμή υποστήριξη του πατέρα της καλλιέργησε το ιδιαίτερο χάρισμα που είχε ως ποιήτρια, δραματουργός και λογοτέχνηδα. Το έργο της συνδέθηκε με τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά κινήματα της εποχής της, με την ελληνική

66. Για την Αγγελική Πάλλη βλ. Δέσποινα Βλάμη, «Δεσμοί αγάπης και πνευματικές συγγένειες. Η οικογένεια Παναγιώτη Πάλλη στο Λιβόρνο (αρχές 19ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13 (2019), 245-276· C. Capuano, *L'attività culturale e politica di Angelica Palli Bartolommei a Livorno negli anni 1830-1870*, Διπλωμ. διατριβή, [Università di Pisa, Facoltà di Lettere], Πίζα 1980-81· P. Sabatini, *Angelica Palli Bartolommei*, Διπλωμ. διατριβή, [Università di Firenze, Facoltà di Magistero], Φλωρεντία 1969-1970· Άντα Μπουμπάρα (επιμ.-εισαγ.), *Angelica Palli Bartolommei, Discorsi di una donna alle giovini maritate del suo paese*, Ρώμη 2018· Caterina Carpinato, «Appunti su Angelica Palli (1798-1875). La presenza femminile nella letteratura neogreca», *Atti del VI Convegno Nazionale di Studi Neogreci*, 19-21 Novembre 2001, Ρώμη 2003, σ. 63-90.

Επανάσταση, τα γεγονότα του 1848 στην Ιταλία, την ιταλική Ενοποίηση αλλά και με το φεμινιστικό κίνημα. Από πολύ νωρίς έγινε γνωστή και προξένησε τον θαυμασμό της ιταλικής και διεθνούς διανόησης. Υπήρξε η μοναδική γυναίκα που σε πολύ μικρή ηλικία έγινε δεκτή στο Gabinetto Vieusseux της Φλωρεντίας, ενώ το 1819, σε ηλικία 21 ετών, ανακηρύχθηκε τιμητικό μέλος της Accademia Labronica του Λιβόρνου. Η ίδια διατηρούσε φιλικές σχέσεις με πολιτικούς, διανοούμενους και λογοτέχνες, πολλοί εκ των οποίων ήταν ένθερμοι φιλέλληνες.⁶⁷

Το ακαταλογογράφητο αρχειακό υλικό που περιλαμβάνεται στον φάκελο *Insurrezione* και αφορά την Πάλλη παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύει μια άγνωστη έως σήμερα πλευρά της, που αφορά την προσωπική σχέση της με πρόσωπα, θεσμούς και ιδρύματα της Ελλάδας και την αλληλογραφία της στην ελληνική γλώσσα. Πρόκειται για επιστολές που έλαβε η Αγγελική Πάλλη από πολιτικούς, διανοούμενους, ιδρύματα και σωματεία στην Ελλάδα, έλληνες φίλους και θαυμαστές του έργου της εγκατεστημένους στην Ιταλία, ή περαστικούς και συγγενικά της πρόσωπα. Μεταξύ των εγγράφων υπάρχουν, επίσης, σημειώσεις της και, τέλος, ποιήματα δικά της, ή άλλων που αφιερώνονται σε αυτήν, στην ελληνική γλώσσα. Η Πάλλη εμφανίζεται να αλληλογραφεί συστηματικά με τον ανιψιό της Φίλιππο Πάλλη καθώς και με τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, ο οποίος της αφιέρωσε ποιήματα και της μετέφερε τις σκέψεις και τους προβληματισμούς του. Η ίδια λάμβανε επιστολές, επίσης, από τους Ανδρέα και Αγγελή Ρηγόπουλο, Χρήστο Νικολαΐδη, Κωνσταντίνο Μελά, Στέφανο Καραθεοδωρή, Νικόλαο Δραγούμη και Γεώργιο Γεννάδιο. Το αρχειακό υλικό αφορά την περίοδο από το 1824 έως το 1875, έτος θανάτου της Πάλλη. Από κοινού με αυτό το υλικό θα εξετασθούν και άλλα αρχειακά τεκμήρια που συνδέονται με τη δραστηριότητα της Αγγελικής Πάλλη και το έργο της.

Τα πολύτιμα τεκμήρια –εκδόσεις και αρχειακό υλικό– που εντοπίστηκαν στις συλλογές της Biblioteca Labronica και μάς παρουσιάστηκαν από το έμπειρο, ενημερωμένο και φιλόξενο προσωπικό της βιβλιοθήκης, πλουτίζουν τις γνώσεις μας αναφορικά με μια σειρά θεμάτων μεγάλου ενδιαφέροντος, που συνδέονται με την ιστορία της Ελλάδας και του Λιβόρνου. Η συλλογή

67. Λίγα χρόνια μετά τον γάμο της η Αγγελική Πάλλη Bartolommei εγκαταστάθηκε στο Palazzo Bartolommei στην περιοχή Scali del Pesce στο Λιβόρνο και ηγήθηκε ενός φιλολογικού σαλονιού, στο οποίο συναντώνταν σημαντικές προσωπικότητες της πολιτικής και της λογοτεχνίας, όπως οι Manzoni, Alphonse de Lamartine, Enrico Mayer, Francesco Domenico Guerrazzi, Jean Francois Champollion και πολλοί άλλοι.

του *Fondo Greco*, η καταγραφή και μελέτη του συνόλου των εκδόσεων που ανήκαν στην ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου, αναδεικνύει ακόμη μια φορά το θέμα της διαμόρφωσης της ελληνικής ταυτότητας εκτός οθωμανικής επικράτειας: μιας ταυτότητας, που συνδυάζει τον ζήλο για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας, της ιστορικής μνήμης, των δεσμών με το ελληνικό πνεύμα και την παιδεία, και η οποία εκδηλώνεται μέσω της χρηματοδότησης και οργάνωσης ελληνικού σχολείου, της συγκρότησης βιβλιοθηκών, της αγοράς και χρηματοδότησης ελληνικών βιβλίων.

Από την άλλη πλευρά, το σπουδαίο αρχειακό υλικό του φακέλου *Insurrezione* προσφέρει νέα στοιχεία, που αφορούν στην οργάνωση της Επανάστασης και στα πρόσωπα που συμμετείχαν στις στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις. Επίσης, φανερώνει τον ρόλο του Eynard στην οργάνωση των φιλελληνικών σωματείων της Γαλλίας, της Ελβετίας και της Τοσκάνης, και στην εγκατάσταση ενός δικτύου πρακτόρων, συνεργατών και επαφών, οι οποίοι του διοχέτευαν εμπιστευτική και μυστική πληροφόρηση, βρίσκονταν σε επαφή και διαπραγματεύονταν με εκπροσώπους όλων των κέντρων εξουσίας στην Ελλάδα, ενώ προωθούσαν την υλοποίηση των σχεδίων του. Τα νέα στοιχεία αναδεικνύουν το Λιβόρνο ως κόμβο ενός συστήματος διακίνησης μυστικών και άλλων πληροφοριών που αφορούν την Επανάσταση, τα πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτή και τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες διακινούνταν μέσω του πράκτορα Tommaso Petrini, που βρισκόταν σε εντεταλμένη υπηρεσία του Eynard καθώς και άλλων Ιταλών και Ελλήνων στο Λιβόρνο, στη Φλωρεντία, στην Ευρώπη και την Ελλάδα, οι οποίοι εξυπηρετούσαν ή συνεργάζονταν με τον γαλλο-ελβετό έμπορο τραπεζίτη.

Το ανέκδοτο αρχειακό υλικό του φακέλου *Insurrezione* αποκαλύπτει μια άγνωστη πλευρά της ζωής και της προσωπικότητας της Αγγελικής Πάλλη, αυτή που αφορά τη σχέση της με τον τόπο καταγωγής της, όχι πλέον μια σχέση φανταστική και ιδεατή, όπως παρουσιάζεται μέσα στο γνωστό και αναγνωρισμένο έργο της, αλλά μια σχέση πραγματική και καθημερινή, μέσω της αλληλογραφίας με συγγενείς και σπουδαίες προσωπικότητες του πολιτικού και πνευματικού κόσμου της Ελλάδας.

Εν κατακλείδι, το πολύτιμο υλικό που εντοπίστηκε στην Biblioteca Labronica, η αξιοποίηση του οποίου αποτελεί αντικείμενο και στόχο του προγράμματος συνεργασίας μεταξύ της Labronica, της Ακαδημίας Αθηνών και του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, μάς προσανατολίζει προς νέες ερευνητικές κατευθύνσεις και αναδεικνύει νέους συσχετισμούς

και σχέσεις, που υπερβαίνουν γεωγραφικά και θεματικά τα όρια του Λιβόρνου ως κέντρου του ελληνικού εμπορίου του 18ου και 19ου αιώνα. Η πόλη από κοινού με την Πίζα και τη Φλωρεντία εμφανίζονται να αποτελούν τόπο πνευματικών, ιδεολογικών και πολιτικών διεργασιών που συνέβαλαν στη διατήρηση και καλλιέργεια της ελληνικής ταυτότητας, στην οργάνωση της ελληνικής επανάστασης και στην οικοδόμηση του ελληνικού κράτους.

SUMMARY

Despina Vlami – Stavros Grimanis

The Greeks in Livorno: New evidence
from the Collections of the Biblioteca Labronica

The article presents a joint research project between Biblioteca Labronica, the Research Center for Medieval and Modern Hellenism of the Academy of Athens and the Historical and Paleographic Archive of the Cultural Foundation of the National Bank of Greece, launched in Spring 2022. The project aims at the study and presentation in two volumes of unknown and valuable historical material found in the Biblioteca Labronica recently. The material consists in 350 Greek publications (15th-19th cent.) and important 19th century documents concerning the Greek revolution of 1821 and the Greek community of Livorno. The study of the Greek publications offers new historical evidence on the educational activity of the Greek merchant community of Livorno and the operation of the local Greek school in the 19th century. The part of the archival material concerning the Greek revolution reveals the organization and activity of the philhellenic movement between Paris, Switzerland, and Tuscany, as well as the process through which some of its well-known representatives managed to infiltrate in the decision-making lobbies in Greece during the revolution and influence the course of events. Finally, an important section of the unpublished material concerns the life and works of the poet and writer Angeliki Palli Bartolommei, an important and illustrious intellectual of Tuscany, born in Livorno in the late 18th century, as daughter of the distinguished Greek merchant of Livorno, Panagiotis Pallis.

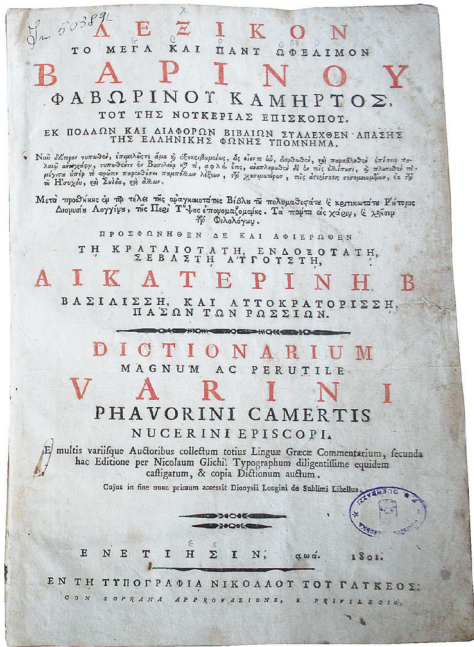

Εἰκ. 1. Ὅμηρου Ὀδύσσεια, τ. Α', Βενετία 1803.

Εἰκ. 2. Ξενοφώντος Τὰ σωζόμενα Κύρου παιδείας, τ. Β', Βενετία 1787.

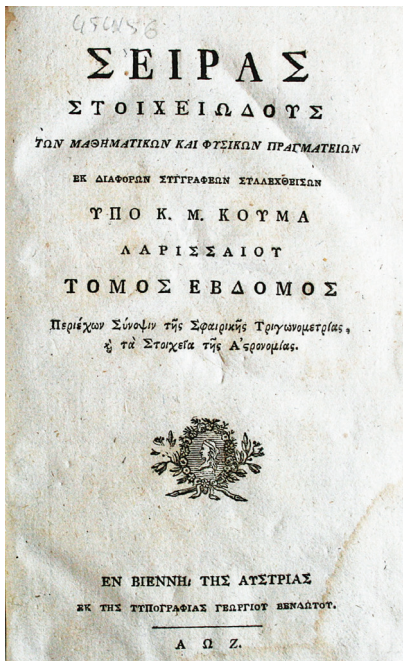

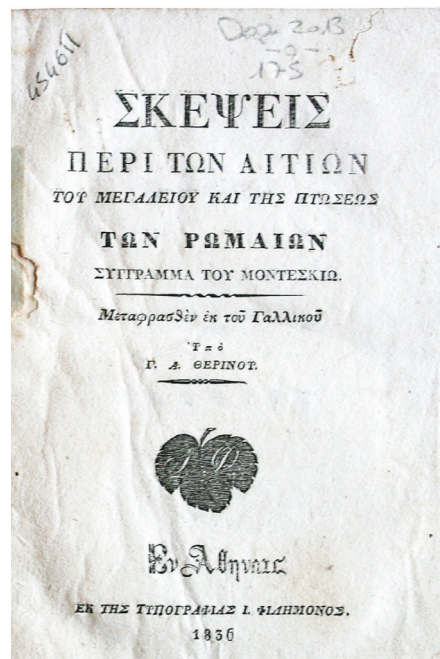
Εικ. 3. Λεξικόν Βαρίνου, Βενετία 1801.

Εικ. 4. Μηναιών Αύγουστου, Βενετία 1804.

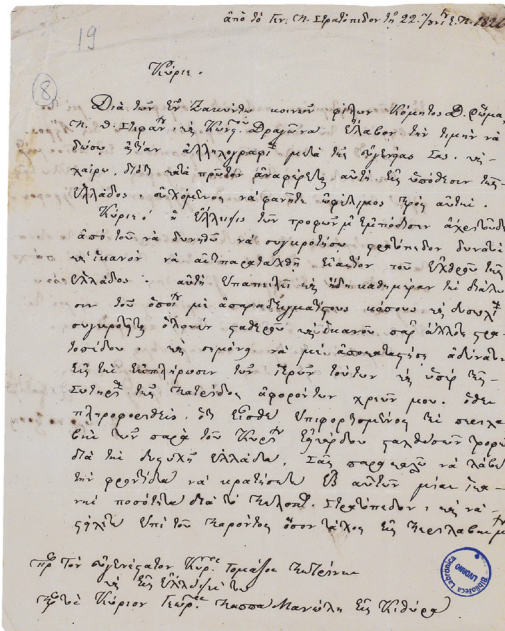

Εικ. 5. Κωνσταντίνος Κούμας, *Σειράς Στοιχείων των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών τ. Ζ'*, Βιέννη 1807.

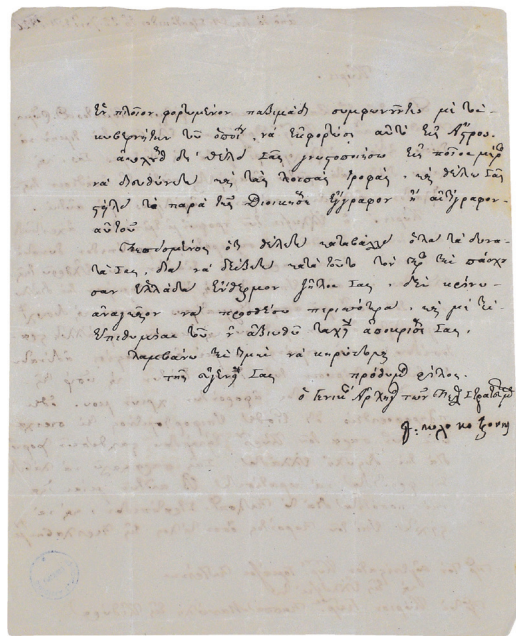

Εικ. 6. Montesquieu, *Σκέψεις περί τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ῥωμαίων*, Ἀθήνα 1836.

Εἰκ. 8α. Ἐπιστολὴ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Πελοποννησιακῶν Στρατευμάτων Θεόδωρου Κολοκοτρώνη πρὸς τὸν «εὐγενέστατον Τομάζον Πετρίνην» ἀπὸ τοῦ «Γενικοῦ Πελοποννησιακῶν Στρατοπέδων» (22.6.1826).

Εἰκ. 8β. Τὸ verso τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη με τὴν υπογραφή του (22.6.1826).

